

ПСИХОАНАЛІЗ ЗИГМУНДА ФРОЙДА ЯК ТЕОРІЯ, СИСТЕМА І СОЦІОКУЛЬТУРНЕ ЯВИЩЕ

Андрій ГІРНЯК

Copyright © 2008

Актуальність дослідження. Сучасний психоаналіз як основа психодинамічної теорії став одним із явищ світової культури. Гаслом „*Назад до Фрейда!*” (Ж. Лакан) розпочиналися найрізноманітніші інновації в сучасній західній психоаналітиці – терапевтичній, психологічній, філологічній, філософській та ін. Психоаналіз заперечувався, блукав із практики в теорію і назад, помирав і знову відроджувався, та суперечки навколо нього ніколи не стихали. Він продовжує здійснювати збурювальний і провокуючий вплив на всі сфери культури. Унікальним чином З. Фрейд започаткував традицію, що полягає у постійному перечитуванні, і навіть „кривочитанні” (Х. Блум), його робіт [12; 11].

Діяльнісний підхід, який домінував у радянській психології, зосереджуючи увагу на зв'язку психіки з практикою, дещо знецінював функції внутрішніх детермінант феномена психічного. Також неприйнятною була думка, що особистість часто не є господарем свого внутрішнього світу через існування несвідомих процесів, котрі не підлягають контролю з боку людського розуму. При цьому мало досліджувалося не лише несвідоме як внутрішній феномен, який не вписувався у зовнішню детерміновану категорію психічного, а й такі поняття, як “немотивовані вчинки”, “іраціональні дії”, “інфантильні” та “регресивні прояви поведінки” тощо [22]. Парадоксальність нашої вітчизняної ситуації полягає в тому, що стосовно психоаналізу для нас “*учорашній день ще не народився*” (О. Мандельштам), ми змушені “згадувати” те, чого ніколи не знали. Ми потрапляємо в дивне становище людей, котрі вступають у розмову про незрозумілий предмет, до того ж спілкуються незнайомою мовою [11].

Психоаналіз став культурним явищем першорядного значення, без знання якого неможливо зрозуміти культуру сучасного Заходу. Цей вплив поширився на всі її рівні і сфери – від масової свідомості до творчості видатних художників і від науки до політичної діяльності. Психоаналіз допомагає краще зрозуміти історичну динаміку політичних процесів, а також виявити латентні упередження і власні риси в образі ворога, що уможливає позитивні суспільні перетворення у напрямку постановня мультикультурального суспільства [10].

Набагато важливіше щодо “культурного” значення є його індивідуально-терапевтичний смисл. Стати культурною революцією психоаналіз зміг перш за все тому,

що відначально був зорієнтований на “*мікрореволюцію*” індивідуальної самосвідомості, на глибинно-психологічний вимір культури. Філософську спрямованість до істини він поєднав із практикою самопізнання і самоперетворення, теорію наблизив до інтересу “турботи про себе” (М. Фуко). Саме тому сьогодні вивчення психоаналізу для нас – це крок назустріч самим собі, спроба зрозуміти себе як людей ХХІ століття.

Важко не погодитися з Ш. Ференці, котрий вважає процес пізнання несвідомої сфери шляхом до самореалізації та внутрішньої психічної свободи, а не до регресу й аморальних учинків. Стверджуючи, що суспільство невротизоване, він пише: “*Я щиро переконаний, що ця хвороба суспільства не підлягає іншому лікуванню, окрім відкритого прийняття істинної і неповторної природи людини*” [15, с. 71; 22].

Аналіз досліджень і публікацій з даної проблеми. Майже усі фундатори американського психоаналізу були біжінцями з Німеччини та Австрії. До них належать Анна Фрейд, Ерік Еріксон, який вивчав роль вікових криз у становленні особистості, а також Ерік Фром, Карен Хорні, Вільгельм Райх та ін. Останні є представниками так званого “неофройдизму”, котрий поєднав психоаналіз із різними соціологічними й етнологічними теоріями. Неофройдисти відкидали вчення свого основоположника про лібідо і намагалися виявити секрети душі на основі міжособистісних зв'язків у певному культурному і соціальному довіллі. Нині розвиток психології і психіатрії фактично базується на реінтерпретації, або запереченні теорії Фрейда, однак цінність його поглядів не ставить під сумнів ніхто [7а, с. 31].

В сучасній Україні найвідомішими фахівцями у царині глибинної психології є професори Т.С. Яценко та Н.Ф. Каліна, авторські школи котрих відомі далеко за межами вітчизняного наукового виднокола [9а; 22; 23]. Вони зуміли не лише своєрідно задіяти психоаналіз у сферу практичної психології, а й збагатили його теоретичні підвалини низкою оригінальних моделей і цікавих методологічних знахідок, що проливають світло на таємничі глибинні пласти “несвідомого” людини.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується стаття. Тематиці, що стосується глибинної психології і, зокрема, психоаналізу З. Фрейда присвячено безліч публікацій з філософії, теоретичної і практичної психології, психіатрії, куль-

турології, соціології і педагогіки. Наше ж дослідження спрямоване на інтегрування зазначених концентрів піднятої проблематики задля оглядового, проте цілісного та поліаспектного, висвітлення засадничих положень психоаналізу З. Фрейда як теорії, системи і соціокультурного явища.

Формулювання цілей статті. Висвітлити філософські та психологічні аспекти психоаналізу З. Фрейда як психолого-культурологічної теорії і медико-психологічної практики; здійснити критичний аналіз етапів становлення психоаналітичної думки, а саме її теоретичних положень, прикладних розробок і частково клінічної практики, які стали одним із явищ світової культури; допомогти кожному переосмислити широкий психоаналітичний досвід і долучити його до загального контексту вітчизняної наукової та освітньої думки.

Ключові слова: психоаналіз, психодинаміка, несвідоме, підсвідоме, свідоме, надсвідоме, “Ід”, “Его”, “Супер-Его”, Танатос, Ерос, лібідо, Едипів комплекс, психосексуальний розвиток, сублімація, витіснення, проєкція, заміщення, раціоналізація, протидія, регресія, заперечення, трансфер, процес символізації, агресивність, невроз, вільні асоціації, інтерпретація опору, тлумачення сновидінь, помилкові дії, обмовки, емоційне переучування, психоаналітична терапія, пси-культура.

Розділ 1 ПСИХОАНАЛІЗ ЯК СИСТЕМА НАУКОВОГО ПІЗНАННЯ

Психоаналіз як спеціальна наука і галузь психології. З моменту свого виникнення психоаналітичне вчення Фрейда претендувало на створення особливої психоаналітичної філософії. Остання була зорієнтована передовсім на виявлення основ людського буття, структурних елементів психіки, принципів розгортання життєдіяльності індивіда та мотивів його поведінки.

Основним об’єктом дослідження психоаналізу стає несвідоме як специфічна форма реальності. Вивчається не просто внутрішній світ людини, а та сфера психічного, в рамках якої проходять найсуттєвіші та значущі процеси і зміни, котрі справляють вплив на організацію людського буття. Онтологічна проблематика вміщується у площину психіки. Реальністю проголошується психічне, котре має свою власну природу і підпорядковується особливим закономірностям розвитку, які не завжди мають аналог у світі фізичних явищ.

На початку ХХ століття фрейдівська теорія розумілася як біологічна, в якій у погляді на людську істоту виявився важливим не “верх” (раціональне, духовне), а “низ” (сексуальний інстинкт, потяг). Вважалося, що таким чином долається положення, коли недооцінюється морфологічний, генетичний бік природи людини. Адже свідомою людиною – це ще не вся людина [4].

Отож Фрейд запропонував новий підхід до пізнання людини, її духовного світу, змалював внутрішню взаємопов’язану картину психіки, а у підсумку переконливо довів, що людину та її поведінку не можна звести

тільки до розумових розрахунків.

За психоаналітиком Хайнцом Гартманном (1972), психоаналіз можна класифікувати як *природничу науку*, якщо його дані, такі, наприклад, як “витіснення несвідомого змісту – причина неврозу”, сприймати як *загальні закономірності*.

Філософ Адольф Грюнбаум (1984) робить висновок, що психоаналіз з таким же правом можна помістити в сузір’я *ідеографічних наук*, посилаючись на єдиний у своєму роді і неповторний результат кожного окремого аналізу, який не допускає узагальнення. Рухаючись у цьому напрямку, французький філософ Поль Рікйор (1969) у роботі “Тлумачення. Дослід над Фрейдом” визначає психоаналіз як *герменевтичну науку* [10].

Спираючись на науково-теоретичні критерії, Міллер узагальнює, що, на відміну від теорії поведінки, психоаналіз неможливо піддати емпіричній перевірці. Отож, його слушно класифікувати скоріш як мистецтво тлумачення, або як *метод герменевтики*. Міллер ставить наступне запитання: „Як можна підтвердити тлумачення?” Для цього Йорг Зоммер запропонував наступні критерії: а) відповідності (зміст і вираження свідомості мають бути співвідповідними), б) пов’язаності (тлумачення повинні бути взаємозв’язаними) і в) практичності (тлумачення виявляється придатним у конкретиці життя). Крім монологічного підтвердження тлумачення за допомогою реакції пацієнта (“Тепер у мене немовби завіса з очей спала”), сюди додається діалогічне підтвердження, котре полягає у тому, що партнери обговорюють у діалозі запропоновані тлумачення і сходяться на одному з них (критерій згоди) [10].

Альфред Лоренцер (1974) вважав психоаналіз “критично-герменевтичною емпіричною наукою”, розуміючи при цьому “емпіричний” не у природничо-науковому сенсі (як досвід, котрий піддається спостереженню), а як досвід, котрий походить з переживань, які розкриваються опосередковано. А. Лоренцер говорить про психоаналіз як про “*науку переживань*” (1984). В іншій роботі він ставить психоаналіз у центр трикутника між соціологією, психологією і біологією.

Інші автори – психоаналітики Піт К. Куппер і Юрген Кернер – вирішують проблему альтернативи (“природничу науку, або гуманітарну”) на користь прийняття обох альтернатив: “і те, й інше”. Це означає, що будь-яка одностороння природничо-наукова орієнтація упускає з поля зору суб’єктивну складову “людського” і життя почуттів загалом. Тому його книга має назву “Змова проти почуттів” [10].

Психоаналіз розглядає людину не лише в теоретичних перспективах, а й на практиці коректує її ставлення до життєвої буденності. Це означає, що її не тільки досліджують зовнішніми методами, а й розкривають методи, які об’єктивуються зсередини і при застосуванні котрих людина сприймає себе як суб’єкта. Інакше кажучи, до об’єктивного дослідження феноменів, котрі піддаються описанню й поясненню, психоаналіз приєднує суб’єктивний аспект людського переживання як резуль-

тат інтроспективного методу. Якщо взяти до уваги ще й його свобододайний потенціал, то отримуємо дуже близьку до дійсності теоретичну модель.

Психоаналітичний підхід як синкретична єдність науки і вчення про людину. З. Фройд вважав психоаналіз *науковим світоглядом*, а „розум і свідомість – такими ж об'єктами наукового дослідження, як й інші речі, що існують поза людиною”. Але не тільки він. Таких учених, як А. Ейнштейна, І.П. Павлова, П.Л. Капіцу, важко запідозрити в некомпетентності у виборі критеріїв науковості. Проте всі вони зійшлися на тому, що Фройд є основоположником нової науки про людську психіку [11].

Тільки від вибору критеріїв залежить, чи визнаватиметься психоаналіз наукою про людину або ж, услід за К. Попером, оголосимо його *новою міфологією*. Сьогодні існує традиція інтерпретації фройдівської спадщини, головню з погляду його гуманітарної зорієнтованості. Автора глибокої психології часто звинувачують у “сцієнтиському самонерозумінні” (Ю. Хабермас), підкреслюючи тим, що він фактично створив теорію, близьку “наукам про дух”, хоч і мислив про неї у поняттях класичного природничництва. Безперечно, сам Фройд дає привід для подібних прочитань. Конструюючи новий предмет вивчення – *несвідому психічну реальність*, він був змушений відмовлятися від багатьох суто природничо-наукових мисленнєвих ходів (наприклад, від спроб віднайти органічний субстрат невротичних захворювань) і шукати оригінальний метод та самобутню логіку дослідження. У цьому пошуку, вочевидь, ураховував також потенціал і гуманітарної методології. Це демонструє праця “Тлумачення сновидінь”, у якій Фройд послідовно розглядає підхід до сновидінь, редукційований до фізичних причин, і підхід, який приписує їм фіксовані значення, але при цьому протиставляючи свій метод їм обом [11].

Спробуємо точніше визначити місце концепції Фрейда на карті філософії науки. Чи є психоаналіз наукою? Якщо “так”, то яка це наука?

Для відповіді на це запитання відштовхнемося від відомого факту. У Фрейда несвідоме вперше стало доступним експериментальному дослідженню: “Несвідоме – це істинно реальне психічне, настільки ж невідоме нам у своїй внутрішній сутності, як і реальність зовнішнього світу, й розкривається воно даними сновидіння такою ж незначною мірою, як і зовнішній світ – показами наших органів відчуття” [11; 18].

Будь-яка наука починається там, де робиться крок від видимої форми явищ, що піддається безпосередньому сприйняттю, у бік невидимої сутності речей. Психологія ж тривалий час замикалася в колі вивчення феноменів свідомості, тобто безпосередньо даних в інтроспекції психічних явищ. Саме про неї писав В. Джемс: “Гора сирого фактичного матеріалу, низка слабких спроб класифікацій та емпіричних узагальнень суто описового характеру, ... але ні одного закону, жодного положення, із котрого виведені наслідки дедуктивним шляхом”. Саме таке бачення психології дало змогу Джемсу в 1909

році сказати Фройд: “За Вами майбутнє” [див. 18]. Отож несвідоме стало тим предметом, який можливо було вивчати суто психологічними методами.

Фройдівське несвідоме як предмет психологічного пізнання (тобто істинно психічне) володіло всіма ознаками об'єктивованого наукового предмету. Воно розшарувалося на доступне досвіду явище і певну “*річ у собі*”, тобто приховане буття. У цій іпостасі воно поставало як справжня природа психічного. Недоступне нашому вивченню несвідоме стало деякою онтологічною основою людського існування, з приводу якого можливі лише метафізичні (метапсихологічні) спекуляції, але не його досвідне пізнання. Подібно до Імануїла Канта, З. Фройд руйнував метафізику лише для того, щоб створити нову. Він фактично відновив одну з кантівських антиномій. “*Ознакою наукового мислення якраз і є здатність задовольнятися лише наближенням до істини і продовжувати творчу роботу, незважаючи на відсутність остаточних підтверджень*” [16].

Несвідоме, – писав Фройд, – це удар по людському нарцисизму (самозакоханості). Першим ударом був космологічний, завданий Коперником, котрий показав, що Земля – не центр Всесвіту. Наступним був біологічний удар Дарвіна, який довів, що людина – не вінець творіння, а ланка в ланцюзі еволюції. І, нарешті, психоаналіз став третім – психологічним – ударом, проголосивши, що людське Я не є господарем у своїй власній домівці. І цей удар досягає останнього притулку – людської душі, де “*принижена ззовні людина почуває себе самодержцем*” [11].

Початок європейського нового часу знаменувало фундаментальне культурно-метафізичне відкриття, яке змінило взаємини світу і людини. Людина отримує можливість поглянути на себе очима необмеженої могутності природи. „Я не знаю, що таке світ і що таке я сам; я в жахливому повному невіданні; я не знаю, що таке моє тіло, мої почуття, що таке та частина мене, яка мислить те, що я говорю, яка роздумує про все і про саму себе та знає себе анітрохи не краще, ніж усе інше” (Б. Паскаль) [1, с. 90]. Чи не у цьому полягає весь пафос наукової творчості З. Фрейда?

Метод Фрейда був методом експериментальним за самими високими мірками. За одним із визначень, психоаналіз – “метод дослідження психічних процесів, недоступних виявленню будь-яким іншим способом”. Всі психоаналітичні феномени проявляються тільки у *ситуації психоаналітичного сеансу*, де стає очевидним дія прихованих сил (лібідо, моргідо...) природи (несвідомого) [11].

Психоаналіз зміг стати культурною революцією тому, що відначально був спрямований на радикальну зміну індивідуальної свідомості. Аналітик завжди чув “так”, коли йому говорили “ні”, в усьому шукав зворотну сторону. Його логіка, зі слів С. Леклера, ставить підніжку “денній” свідомості. Та лише для того, щоб ця свідомість остаточно не заснула, щоб розум сновидінь розвіяв “сновидіння розуму”. Здатність людини поглянути на власну “малість” очима безкінечної природи лише доводила її велич. Недарма великий революціонер, який став синонімом бунту для багатьох поколінь,

сьогодні розглядається як моральний мислитель, котрий “відроджує мораль людства, у якого явно нездорова совість” (Ф. Ріф); його терапія – це “мистецтво виносити життєві тягарі”, яке подібне до релігії (П. Рікйор) [14].

“Несвідоме” Фрейда – не безслівне буття. Воно говорить, і завдання аналітика – дослухатися до його мови, намагатися зрозуміти його коди. Він – перекладач і тлумач. Найрізноманітніші явища – симптоми хвороби, образи сновидінь, обмовки і помилки – він розглядає як символи і знаки незнайомої мови, й намагається виявити її прихований смисл. Навіть незрозуміле сновидіння є повнокровним і значущим психічним актом, який можна використати при аналізі як ще одне повідомлення пацієнта.

Відзначимо, що поле зв’язків “знак – значення” при аналізі ніколи не задане наперед, а тому “граматика” мови несвідомого дуже рухлива і глибоко індивідуалізована. Все це і дало змогу сприймати психоаналіз як *знакову концепцію психіки* (Р. Барт) і *логотерапію* (П. Рікйор). Самим же психоаналітиком це уможливило розвивати підхід до несвідомого як до “мови” і мовлення “іншого” та шукати “істину терапевтичної практики” через поняття смислу (Ж. Лакан) [11].

“Нова стара критика” психоаналізу. Критики дорікають психоаналіз за його недостатню наукову обґрунтованість і слабку ефективність методів лікування. Але спроби подати психоаналіз “глибокодумним шарлатанством”, як це робить Дітер Е. Циммер (1986), довести, подібно Гансу Юргену Айзенку (1985), абсолютну неефективність його методів, або охарактеризувати його як антинаукову теорію – така наскрізна ідея книги Крістофа Т. Ешенредера “Тут Фрейд помилявся” (1984), – необґрунтовані вже тому, що отримані психоаналітичними засобами результати перевіряються методами, котрі до несвідомих процесів не можуть застосовуватися. Вони не беруть до уваги якраз те, чим займається психоаналіз, а саме несвідомі процеси, і те, як вони протікають між спостережуваним ззовні стимулом, з одного боку, і їх зняттям-розрядкою – з іншого [10].

Фрейд, безумовно, розділяв усі наукові ідеали й упередження свого часу. Згодом це дало змогу Ю. Хабермасу звинуватити його у “сциєнтистському самонерозумінні” власних відкриттів [див. 5] (під якими філософ має на увазі передусім практику і метапсихологію психоаналізу). Однак не можна недооцінювати роль наукового світогляду у вченні Фрейда. Навпаки, він виражений у нього з силою і пафосом, небаченими з часів епохи зародження європейської науки. І можливим це стало саме завдяки експансії наукового пізнання на нову для нього сферу психічного, яка, в той же час, вимагала трансформації і самих методів пізнання.

Сучасні дослідники підкреслюють таку властивість психіки, як залежність від мови її описання [8]. Зокрема, це дає змогу звинувачувати психоаналіз у тому, що він не досліджує, а створює певні психічні феномени. Однак, у форматі новітньої філософії науки, стає очевидним, що у цьому природа психічного не відрізняється, а швидше зближується із тією природою, яка вивчається природничими науками.

Якщо Іммануїл Кант вважав, що “психологія як наука або неможлива, або нецікава”, то для Фрейда психоаналіз став “неможливою професією”. Питання про інтерес і нагальність цієї професії вже було на часі. Тоді на Заході декілька десятиліть існувала так звана “психкультура”, складовою частиною якої й став психоаналіз. І фрейдівську філософію слід розглядати у зв’язку з психотерапевтичною практикою, котра задає особливу “форму життя” і не зводиться ні до філософії, ні до експериментального наукового пізнання. Вона постає з досвіду трансформації установок, орієнтацій індивіда у процесі оволодіння власними душевними процесами за допомоги аналітика [13, с. 172]. Протиставляючи психоаналіз чистому пізнанню і споглядальній філософії, автор зближує його з етично орієнтованими практиками Сходу і Заходу – буддизмом і даосизмом, піфагорійством і францисканством. У такому ракурсі психоаналіз набуває вигляду сучасної міфології (відповідно психоаналітик – образ шамана), що пропонує індивіду індустріального суспільства прийнятні схеми “складання власної особистості”, організації внутрішнього досвіду та інтерсуб’єктивних взаємин.

Трактування психоаналізу як “міфу” виникло майже одночасно із самим ученням. Міфом називав свою метапсихологію сам Фрейд (відрізняючи її від клінічної практики та експериментального спостереження). Міфом вважали психоаналіз К. Поппер і Л. Вітгенштейн (протиставляючи його науковій раціональності). Нарешті, міфом називає його А.М. П’ятигорський (порівнюючи практичну орієнтацію психоаналізу з філософською незацікавленістю). Зазвичай, аргументація таких аналогій стосується двох головних ідей: а) положення та висновки психоаналізу не підлягають верифікації і перевірці ні за допомогою фактів, ані шляхом раціональних процедур доведення-спростування, а отже, вимагають безумовного прийняття на віру; б) основна спрямованість психоаналізу – практична і життєтворча, у цьому розумінні він є своєрідною ідеологією, або релігією за своїми соціальними функціями [11].

Та хіба не кожна наука приходиться урешті-решт до такого роду міфології? Томас Кун сказав те ж саме про фізику, розглянувши історію науки як процес зміни парадигм, тобто певних “систем вірувань”, “образів світу”, що дають ученим змогу здійснювати постановку і розв’язування певних проблем. Чим би не визначалися, зрештою, ці парадигми – суто соціально-психологічними чинниками, як вважав Кун, культурологічними чи епістемологічними, – зрозуміло, що знання вченого про світ опосередковані, що він, зі слів І. Канта, не є учнем природи, а її суддею, який задає запитання. А тому звинувачення психоаналізу в “недостатній науковості” вочевидь не проходять [11].

З іншого боку, не менш поширені дорікання психоаналізу в “недо-міфологічності” (“недо-релігійності”, “недо-традиційності”). Він, стверджується, занадто індивідуалістичний і недостатньо традиційний, занадто розділяючий і мало “синтезуючий”, зводить усе до “нижчого” і не вказує жодних “вищих” орієнтирів (а якщо й

указує, то не там, і не ті). Зі слів Р. Генона, він носить “відверто “сатанинський” характер” [див. 2]. Щоб зрозуміти ці звинувачення, звернімося до підходів, які зближують психоаналіз з міфологічним мисленням, але позбавлених апологетики останнього.

Структурна антропологія К. Леві-Строса – один з таких підходів. Учений розглянув риси, які ріднять психоаналітичну практику з архаїчним шаманізмом, та обґрунтував їх відмінності. В обох випадках маємо справу з лікуванням за допомогою “відреагування”, тобто перенесення у свідомість несвідомих конфліктів та їх причин – реальних чи уявних. Це перенесення є суто символічною процедурою. Створюється (або відтворюється) своєрідний міф (індивідуальний чи колективний), який потім про- або переживається. Дійовою особою цього міфу стає і сам лікар – психоаналітик чи шаман [11].

3. Фройд достатньо песимістично оцінював терапевтичні успіхи психоаналізу і можливості розумного перетворення цивілізації. На це в нього були підстави: його книги нацисти спалювали на вогнищах, а після окупації Австрії був арештований і він сам. Сьогодні, не дивлячись на фрейдівський песимізм, можна констатувати, що його вчення – в сукупності його терапевтичної і філософської сторін – стало однією з найпотужніших спроб подолання розірваності європейської свідомості. Воно стоїть біля витоків абсолютно особливого феномена ХХ століття, який названо *пси-культурою*.

Доречно підсумувати наш виклад роздумом шанувальника фрейдизму С. Цвейга: “Причиною крайньої малочисельності істинних знавців людської душі є те, що можливості застосування психоаналізу обмежені і в майбутньому він може стати покликанням одиниць, а не пересічною професією і кар’єрою, що, на жаль, зустрічається в наші дні. Та в даному випадку Фройд ставиться дивно-поблажливо, і коли він заявляє, що успішна робота за допомогою його методу, хоч і вимагає такту та досвіду, але “легко піддається вивченню”, то доречно поставити тут жирний і майже лютий знак запитання” [20, с. 280].

“Якщо психоаналіз покликаний стати наукою (бо поки що він нею не є) і якщо йому не судилося виродитися у просту сукупність прийомів (а, можливо, це вже відбулося), то ми повинні виявити суть нашого досвіду”.

Ж. Лакан

РОЗДІЛ 2 ПСИХОАНАЛІТИЧНА ТЕОРІЯ ОСОБИСТОСТІ

Психологічна структура особистості. “Ід”, “Его”, “Супер-Его” як психічні інстанції. Згідно з психоаналітичною теорією З. Фрейда психіка особистості містить три генетично і функціонально різних компо-

ненти – “Воно”, або “Ід” (резервуар несвідомих потягів, які керуються “принципом задоволення”), “Я”, або “Его” (свідома основа, яка діє на засадах “принципу реальності” і виконує посередницькі функції між ірраціональними прагненнями “Воно”, обставинами фізичного світу і вимогами соціуму), і “Над-Я”, або “Супер-Его” (формується з “Его” і втілює у собі засвоєні моральні заборони і норми, себто перенесена всередину особистості моральна цензура) [6, с. 10].

“Супер-Его” поділяється на дві підсистеми – совість та “Его-ідеал”. Перша набувається від досвіду батьківських покарань. Вона пов’язана із такими вчинками, які старші називають “неслухняною поведінкою” і за котрі дитина отримує догану. Людська совість містить здатність до критичної самооцінки, наявності моральних заборон і виникнення відчуття провини. “Его-ідеал” формується із того, що батьки схвалюють чи цінують; він спрямовує особу на встановлення для себе високих стандартів. Якщо мета досягнута, то виникає відчуття самоповаги і гордості. Тому “Супер-Его” вважається повністю сформованим, коли *контроль переростає у самоконтроль*, а “Я” віддає перевагу ідеалістичним цілям над реалістичними. Ці обидві інстанції символізують соціально-нормативні компоненти свідомості і самосвідомості. Звідси походить виняткова складність змістово-динамічного положення “Я”, котре витримує натиск і середовища (“принцип реальності”), і несвідомих потягів “Воно” (“принцип задоволення”), і совісті, втіленої у “Супер-Его” (рис. 1). Постійна боротьба зазначених компонентів за умов тієї чи іншої їх невідповідності породжує численні внутрішньоособистісні конфлікти (розлади цілепокладання, неврози, почуття провини, сором, комплекс неповноцінності тощо) [6, с. 16].

Доречно пригадати наочний приклад з вершником і конем, що використовував Платон. Він достатньо виразно відтворює відношення “сила – слабкість”. Можна уявити, що недосвідчена в мистецтві верхової їзди дитина підкорятиметься коневі, тоді як майстерний наїзник використовує силу коня у своїх інтересах. Приклад з вершником висуває дві альтернативи: якщо вершник

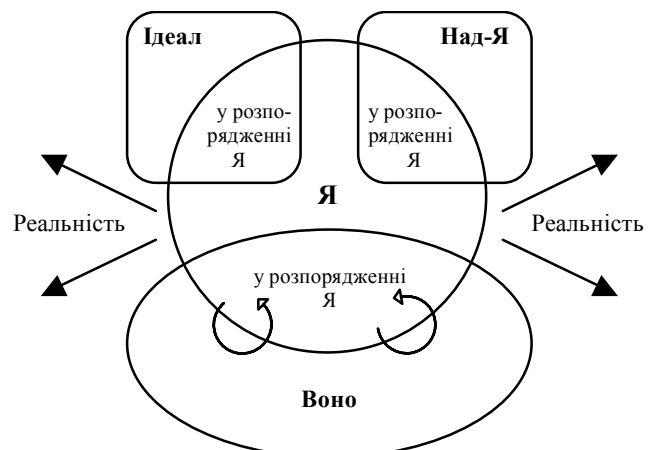

Рис. 1.

Взаємозв'язок психічних інстанцій [див. 10].

уміє управляти конем, тоді його сили (“Я”) зростають від набуття сили коня; в іншому випадку вершник (“Я”) зазнає поразку, відчуває себе безсилим, слабким і повністю відданим на свавілля самого коня (“Воно”) [10].

Поняття несвідомого, підсвідомого, свідомого і надсвідомого. З. Фройд застосовував топографічну модель особистісної презентації. Згідно з нею, у психічному житті людини виділяють такі рівні – *свідомість, підсвідоме, несвідоме і надсвідоме*. Свідоме – це те, що слідує принципу реальності, підпорядковане причинно-наслідковим відносинам, легко виражається за допомогою мовлення, здебільшого логічно несуперечливе і глибоко соціально зумовлене [12]. Це означає, що лише незначна частина психічного життя (думки, сприймання, відчуття, пам'ять) належать до сфери свідомості.

Для співвіднесення потреби і реальності необхідна об'єднувальна інстанція – *підсвідоме*, яке резервує витіснені імпульси, а відтак й утримує знання можливостей презентації несвідомого у свідоме. Саме у підсвідомому несвідоме вербалізується, забезпечується його “ознайомлення” з нормативними цінностями, котрі є визначальними в контрольній функції “Над-Я” [22]. Рівень підсвідомого утримує весь досвід, котрий не усвідомлюється даного конкретного моменту (перебуває за порогом актуалізації), але здатний, раптово і спонтанно, мимовільно повернутися у свідомість.

Найглибшою частиною людського розуму є *несвідоме* (алогічне, безсловесне, у ньому немає причинно-наслідкових зв'язків, немає логіки, немає часу, немає забування й усе підпорядковане принципу насолоди), котре являє собою сховище примітивних спонук плюс емоції та пригадування, які настільки загрожували свідомості, що були пригнічені чи витіснені у несвідоме. Наприклад – це дитячі травми, ворожі відчуття до батьків і т.д. Такий неусвідомлений матеріал визначає наші

повсякденні дії і знаходить вихід у прихованих формах через сні, фантазії, обмовки, забування тощо. *Несвідоме* “обізнане” з усім, що притаманне психіці суб'єкта, оскільки воно гомоморфно “бачить” зміст свідомого. Свідоме ж не може “бачити” змісту несвідомого, оскільки заважають захисти, з якими пов'язані механізми різних видів опору. За Фройдом, *несвідоме* постає могутньою ірраціональною силою та вирішальним чинником людської психіки з однієї простої причини – його зміст формувався мільярди років, у той час, як свідомі частини психіки – лише кілька десятків років. Саме бажання сфери несвідомого, котрі прагнуть розрядки через дію, є джерелом психічної динаміки [4; 22].

Нарешті, четвертим рівнем функціонування свідомості є “*надсвідоме*”, або “Над-Я”. Це та частина свідомості, яка уособлює соціум у структурі індивідуального духовного досвіду – соціокультурні установки, вимоги суспільної моралі, прийняті в суспільстві норми поведінки і реагування. Взаємозв'язок між структурами “Ід”, “Его” і “Супер-Его” та рівнями свідомості наочно поданий О.Є. Гуменюк [6] на *рис. 2*.

Отже, одним з найважливіших наукових досягнень Фрейда був постулат про наявність строгої детермінованості протікання психічних процесів. Кожна подія розглядалася як результат і, водночас як причина інших подій. Тому в рамках психоаналізу поведінка індивіда пояснюється з погляду попередніх онтогенетичних стадій і способів адаптації. У зв'язку з цим повне уявлення про поведінку в теперішньому часі вимагає вивчення минулого, особливо психосексуальних аспектів раннього дитинства [9, с. 184].

Енергія Лібідо та амбівалентність Еросу і Танатосу.

Будь-яка психічна активність людини (мислення, сприйняття, уява) спричинюється й зумовлюється двома протилежно спрямованими спонуканнями – *потягом до*

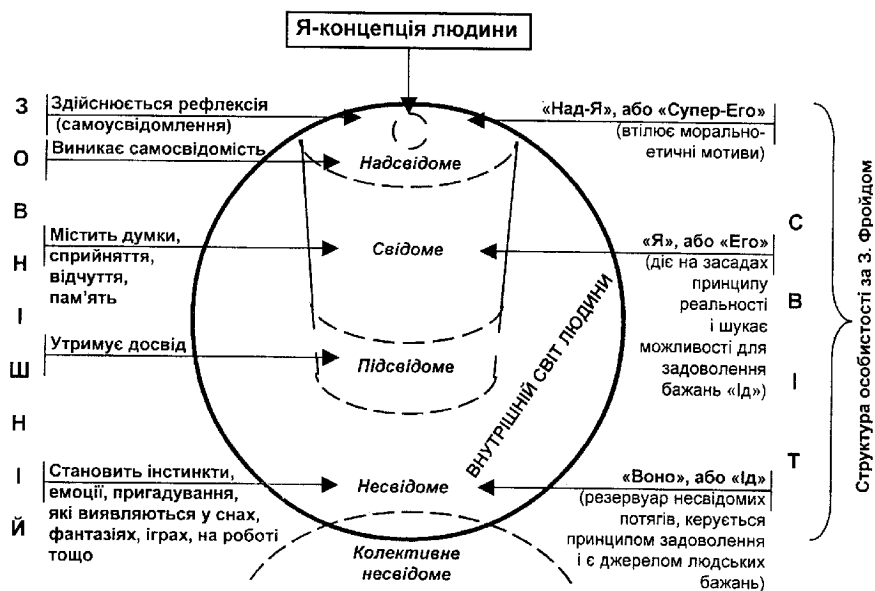

Рис. 2.

Структурна модель внутрішнього світу людини [6, с.14; 19].

життя і потягом до смерті. Перший, під назвою *Ерос*, утримує всі сили, котрі слугують меті, передусім, підтримання життєво важливих процесів і розмноження. Енергія сексуальних потягів отримала назву *Лібідо* (лат. *libido* – хотіти), це – відповідна кількість психічної енергії, яка знаходить розрядження виключно у сексуальній поведінці. Коли енергія сексуальних потягів спрямовується на соціальні цілі, то відбувається “сублімація”. Фройд вважав, що культура ґрунтується на відмові від задоволення бажань несвідомого та існує завдяки сублімації енергії лібідо [4].

Інші спонукання – потяги до смерті, що одержали назву *Танатос*, перебувають у підґрунті усіх виявів жорстокості, агресії, самовбивств і вбивств. Посилаючись на німецького філософа Артура Шопенгауера (1788–1860), З. Фройд обстоював фатальну тезу: “Метою життя є смерть”, доводячи, що всім живим організмам властиве бажання повернутися у невизначений стан, із якого вони виникли [6, с. 17]. Вчений розглянув потяг до смерті крізь формат енергетичної доцільності (“З того боку принципу насолоди”, 1920 р.) і побачив у ньому несвідомі тенденції до саморуйнування і повернення в неорганічний стан.

Захисні механізми “Его” (табл. 1). Постійне гальмування енергії “Ід” породжує в людини тривогу і занепокоєння. Коли з’являється загроза психічного дискомфорту, то “Его” намагається пом’якшити небезпеку шляхом свідомого розв’язання проблеми, або ж спотворити ситуацію у бажаному для особи напрямку. Такі явища й названі основоположником психоаналізу *захисними механізмами “Его”*. Зигмунд Фройд визначав їх як стратегію, котру використовує індивід для захисту від відкритого вираження імпульсів “Ід” і зустрічного тиску з боку “Супер-Его”. Загалом усі захисні механізми містять дві характеристики, зокрема: а) діють на несвідомленому рівні і тому є засобами самообману, та б) спотворюють, заперечують чи фальсифікують сприйняття реальності, щоб зробити тривогу менш загрозливою для людини.

Отож зазначені стратегії оборони виникають у психіці та поведінці людей, коли з’являється перед ними нездоланна зовнішня небезпека і внутрішня тривога, або проблемна ситуація. Чим ефективніше діють захисні механізми, тим спотворенішу картину наших потреб, страхів і бажань вони вимальовують. Усі ми більшою

Таблиця 1

Захисні механізми “Его” (за З. Фройдом)

Назва	Сутнісна характеристика
Витіснення	За його допомогою вилучаються із свідомості у підсвідомість думки і почуття, які спричинюють страждання. У результаті витіснення люди не усвідомлюють своїх конфліктів, котрі викликають тривогу, а також не пам’ятають травмуючих минулих подій. Витіснені думки та імпульси не втрачають своєї активності у несвідомому, тому щоб запобігти їх проникненню у свідомість потрібна постійна витрата психічної енергії. Однак безперервне прагнення витісненого продукту до відкритого виявлення може отримати короткочасне задоволення у сновидіннях, жартах і обмовках.
Проекція	Цей захисний механізм полягає у приписуванні особою власних неприйнятних думок, відчуттів і поведінки іншим людям чи оточенню. У цьому випадку людина покладає провину на будь-кого чи будь-що за свої недоліки чи промахи. Наприклад, нарцисичний пацієнт, заявляє: «Більшість людей егоїсти, тому їм абсолютно немає справи до інших!».
Заміщення	Під час дії цього захисного механізму прояв інстинктивного імпульсу переадресовується від більш загрозливого об’єкта чи особистості до менш загрозливого. Розповсюджений приклад – покарана батьками дитина, штовхає свою молодшу сестру, собаку, або ламає іграшки. Зазначений захисний механізм може бути спрямований і проти себе, що викликає відчуття пригнічення чи осудження власного Я.
Раціоналізація	Для того щоб “Его” справилася із фрустрацією і тривогою людини “потрібно” спотворити реальність неправдивою аргументацією, псевдорозумним поясненням своїх учинків, бажань, комплексів і потягів (наприклад, пацієнтка, котра страждає від самотності, систематично звертається до обґрунтування однієї і тієї ж тези: «Слава Богу, що у мене немає дітей!»).
Протидія	Інколи “Его” здатне захищатися від заборонених імпульсів, виявляти у поведінці та думках протилежні спонукання. Зазначений захисний процес реалізується так: неприйнятний імпульс пригнічується, а на рівні свідомості з’являється повністю протилежний. Наприклад, багато чоловіків, котрі висміюють гомосексуалістів, насправді захищаються від власних гомосексуальних бажань.
Регресія	Механізм оборони від тривоги. Для цієї захисної стратегії характерне повернення до дитячих моделей поведінки, тобто до безпечного і присного періоду життя. У дорослих регресія виявляється у нестриманості, незадоволенні, здатності “надутися” і не розмовляти з іншими, у дитячому лементі чи метушні тощо.
Сублімація	Форма заміщення, за якої імпульс “Ід” спрямовується на соціально прийнятну активність та переведення енергії лібідо на суспільно схвалювані цілі. Наприклад, жінка із несвідомленими садистськими схильностями здатна стати першокласним хірургом. Сублімація сексуальних потягів є головним чинником для великих досягнень у науці, спорті і мистецтві.
Заперечення	Коли людина відмовляється визнати, що сталася неприємна подія, то це означає, що спрацював вищезазначений захисний механізм. Заперечення реальності має місце тоді, коли люди говорять і наполягають: “Це зі мною не трапилося”, не дивлячись на очевидні докази зворотного (так, скажімо, буває з пацієнтом, котрому лікар повідомляє про смертельне захворювання).

чи меншою мірою спираємося на вказані стратегії у нашому житті. Вони відіграють винятково важливу роль у здоланні тривоги та стресів, трансформуючи їх у сприятливу для свідомості форму [6, с. 21].

Едипів комплекс і стадії психосексуального розвитку дитини. Зауважимо, що *комплекс* (лат. *complexus* – поєднання) – це група пригнічених думок, відчуттів, афектів, уявлень, котрі зв'язані в єдине ціле. Будучи неусвідомленим, він зберігає здатність впливати на поведінку, почуття індивіда, і примушує його у певних ситуаціях діяти стереотипно. Більшість комплексів виникають у ранньому дитинстві суб'єкта. Комплекс Едипа – один із основних інфантильних комплексів, виділених Фройдом, суть котрого полягає у потязі сина до матері і водночас його ворожості до батька. Комплекс названий іменем царя Едипа, який, сам того не усвідомлюючи, вбив свого батька й одружився на матері. Зазвичай дитина переживає його між трьома і п'ятьма роками. Дені Дідро писав: “Якби маленький дикун, з дурістю немовляти ще поєднав у собі бурхливі пристрасті тридцятирічного чоловіка, він скрутив би шию батькові і збезчестив би свою матір” [7].

Пізніше Едипові переживання витісняються і стають несвідомими. Ворожість до батька переборюється через *ідентифікацію* з ним. Цей процес надає змогу хлопчику заволодіти цілим спектром цінностей, моральних норм, настановлень, моделей поведінки, тобто стати чоловіком. Явище ідентифікації готує підґрунтя для розвитку “Супер-Его” чи совісті дитини. Інакше кажучи, “Над-Я” є наслідком вирішення Едипового комплексу. Відповідно комплекс Електри – це жіночий варіант комплексу Едипа: вороже ставлення дівчинки до матері і прив'язаність до батька, яка виявляється теж у віці від трьох до п'яти років [6].

Фройд постулює, що дитина не стає сексуальною істотою, а вже народжується такою. Але ця сексуальність, як вияв загального енергетичного потенціалу

особистості, пізніше названого *libido*, проходить через низку стадій (*табл. 2*).

Порушення психосексуальної динаміки цих стадій спричинює психопатологічні розлади, а фіксація на тій чи іншій стадії розвитку впливає на *формування характеру*. Можна говорити про фобійний, нав'язливий, маніакальний чи параноїдальний і депресивний характер, а також мазохістський, авторитарний, маніпулятивний їх різновиди. В межах неопсихоаналізу часто зустрічається поділ на істеричні, нав'язливі, депресивні і шизоїдні структури. Таким чином їх можна розглядати як *типології*, що запропоновані в контексті вчення про *характери* [12; 10].

* * *

“...Оскільки ми руйнуємо ілюзії,
то нас дорікають у тому,
що ми загрожуємо ідеалам”.
З. Фройд [11].

Розділ 3 ПСИХОАНАЛІЗ ЯК СОЦІОКУЛЬТУРНЕ ЯВИЩЕ

Біосоціальна сутність людини і культури. За Фройдом, кожна конкретна людина як біосоціальна істота відначально зовсім не є скарбницею чеснот, а за своєю природою агресивна, егоїстична, самозакохана, асоціальна, абсолютно не має спонтанної любові до праці і прагне будь-що отримати задоволення. Зокрема, задовольнити свої сексуальні потреби у їх природних чи сублімованих формах, до котрих належать прагнення до досягнень, кар'єри, влади, спонукання до художньої чи наукової творчості. Відтак Фройд робить умовивід, що кожна людина є ворогом культури, тому що, незалежно від того, чи усвідомлює вона це чи ні, хоче, щоб саме для неї всі заборони були зняті, щоб тільки вона володіла

Таблиця 2

Стадії психосексуального розвитку

Назва стадії	Характеристика
Оральна (від 0 до 1 року)	Основним джерелом задоволення і єдиним органом, яким дитина може управляти, є рот, а задоволення досягається у процесі поглинання; Карл Абрахам виділив у цій стадії другий етап - орально-садистичний, коли з появою зубів дитина не тільки одержує задоволення від акту смоктання грудей, а й кусаючи їх; тут виявляються амбівалентні відносини - і потреба в задоволенні (голоду), й агресивність, що спрямовані на один і той же об'єкт.
Анальна (від 1 до 2 років)	Дитина вперше навчається контролювати дефекацію, одержуючи задоволення від цього акту, зокрема від його затримки; одночасно у дитини вперше формується відмінність сприйняття активності і пасивності, а також розвивається функція самоконтролю.
Фалічна (від 2 до 5 років)	Діти починають виявляти підвищену цікавість до власних геніталій, зокрема відчувають і реалізують потребу у їх самоподразненні (як і мастурбація у період пубертата) та виявляють відмінності між дівчатками і хлопчиками.
Едипальна (від 2 до 5 років)	Лібідіо переміщується із власного тіла на зовнішні об'єкти й одночасно з'являються психічні еквіваленти зміщення цього типу: «Виросту й одружуся на мамі», або «Вийду заміж за тата». Власне адекватне вирішення Едипового комплексу і визнання неможливості реалізації таких ідей, за Фройдом, перебуває в основі формування морального Я (або Над-Я).
Латентна (від 5 до 11 років)	Характеризується помітним зниженням активності та інтересів, пов'язаних із сексом; першочерговим стає шкільне навчання, соціалізація та оволодіння різними формами поведінки (ролями), котрі властиві певній статі.
Генітальна (від статевого дозрівання)	Підлітки обох статей спрямовують свій пошук сексуального задоволення на інших людей - зазвичай, протилежної статі; з'являється здатність любити іншу людину заради неї самої.

всіма багатствами, титулами і званнями, обирала своїм сексуальним об'єктом будь-яку жадану жінку (чоловіка), себто мала все, чого тільки захочеться, усуваючи кожного, хто конкуруватиме з нею. Якщо подолати невротичну тривогу і страх темної безодні підсвідомого, то багато хто зможе виявити у себе подібні думки і фантазії. Ми не каємося у їх наявності, оскільки вони спонтанні і начебто навіть і не наші. І на щастя, найчастіше вони залишаються тільки підсвідомими фантазіями, лише зрідка прориваючись у наших сновидіннях та інших мимовільних психічних актах (помилках, описах, обмовках, міміці і жестах). Та залишаючись неусвідомленими, вони часто визначають особливості нашої свідомої поведінки, якій ми, природно, не знаходимо пояснень і тому будемо логічні ланцюги із слів “тому що”, “оскільки”, “внаслідок того, що”, котрі не мають нічого спільного з реальними мотивами наших учинків. Безумовно, Платон мав рацію, коли говорив, що “хороша людина – це та, яка обмежується снами, тоді як інші діють” [12].

Що ж, власне, втримує більшість від непристойного прикладу? Багато хто вважає, що закони, але це не так. З. Фройд по-іншому відповідає на це запитання. У прагненні до реалізації своїх безмежних бажань кожна людина зіштовхується з однією “маленькою” трудностю: глибоко у підсвідомості, інтуїтивно, вона швидше відчуває, ніж знає, що кожен інший має такі самі чи схожі бажання і хотів би поводитися з нею так же “нелюб'язно”. І якою б сильною вона не була, завжди знайдеться хтось сильніший і настільки ж владно спонуканий до дії. Саме це, ще задовго до появи юридичних актів, привело до неписаного суспільного договору: “Я не робитиму стосовно тебе цього і того, але за умови, що і ти будеш вчиняти так само”. З цього договору народжується культура, а пізніше і сумління, при цьому останнє – поняття культуральне, набуває, в основі якого – батьківські заборони (“неможна”, “некультурно”, “соромно”). А потім, у процесі індивідуалізації, ці заборони трансформуються у структуру совісті, прояви якої завжди глибоко індивідуальні, а джерело одне – страх осудження соціумом. Таким чином, поняття культури у психоаналізі набуває якісно іншого змісту: *культура – це те, що накладає заборони* [12].

Фройд стверджував, що більшість соціальних феноменів і катаклізмів мають такі ж передумови, як і в тваринному світі. Наприклад, в основі всіх війн лежить боротьба за владу, територію, джерела води та їжі, або навіть за “самку” (починаючи з Троянської війни і прекрасної Олени), які б гучні гасла при цьому не виголошувалися.

З цього погляду, кожна окрема людина є потенційним ворогом культури, оскільки остання будується на примусі – законодавчому чи моральному. Існує заборона, але вона не скасовує інстинктивно зумовлені бажання і прагнення. У більшості випадків ці бажання не здійснюються і навіть не висловлюються. Але вони все ж існують і реалізуються у прихованій формі, зокрема у сновидіннях. Тобто свідоме і несвідоме підпорядковуються різним законам і, як наслідок, те, що ми говоримо, часто не збігається з тим, про що насправді думаємо чи реально відчуваємо [12].

Культура як система пригнічення інстинктів. Людина – істота *природна і суспільна*, її існування між цими полюсами є вічним конфліктом. Із древності (даоси, кініки) природне протиставлялося штучному, природне – культурному. Багато положень Фрейда нагадують ідеї Шопенгауера і Ніцше, а критика сучасної культури наближена до “філософії життя”. У придушенні природних потягів він бачив головне джерело неврозів, нинішню “недоволеність культурою”, пов'язував її з надмірністю заборон, які накладаються суспільними нормами. Та Фройд не ідеалізував життя первісних племен. Будь-яка культура побудована на заборонах, причому насильство над природними потягами виявляється трагічною необхідністю, оскільки людство здатне знищити себе у війні [17].

Мисленню Фрейда був властивий дуалізм, оскільки психічне життя завжди розумілося ним як конфлікт взаємопротидіючих сил, причому не статично, а динамічно. Спочатку деструктивне ваблення спрямоване всередину, проти самої психіки, потім воно переорієнтовується на зовнішній світ і проявляється як *агресивність*. У випадку придушення зовні спрямованої агресивності вона накопичується довкола “Над-Я”, що веде до болісного *почуття провини*, безпричинного страху, неврозів, манії переслідування і, врешті, до самогубств. Поняття провини у психології Фрейда співзвучно з поняттям гріха, здійсненого проти волі свого Над-Я. Однак індивідуальна сила внутрішніх конфліктів визнається регулюючою функцією Я, тобто тим, що саме конкретною особистістю розуміється як недопустиме [12; 17].

Така ж модель застосовується і до сексуального інстинкту: спочатку потяги спрямовані на власне тіло, потім вони стають об'єктивними. Але іноді незадоволені об'єктні ваблення можуть знову повернутися до нарцисизму в різних патологіях. Фройд дотримувався гідравлічної моделі психіки: чим менше агресивність виливається назовні в деструктивних актах, тим сильніший її тиск на психіку індивіда. Оскільки агресивність притаманна людській природі, то ніякими суспільними реформами не можна приборкати насильство. Відбувається вічна боротьба між “інстинктом життя” (*Еросом*) та “інстинктом смерті” і руйнування (*Танатосом*). Однак у рамках неофройдизму агресивність пояснюється не біологічними імпульсами, а структурою характеру (див. Е. Фромм “Анатомія людської деструктивності”) [17].

З. Фройд встановив, що “вся наша культура побудована на придушенні інстинктів і потягів”. Проблема в тому, що суспільство залишає людині мало можливостей для “виходу” *агресивності*, за винятком війн, які, як показує історія, подібно епідемії охоплюють цілі країни, оскільки в людей з'являється можливість абсолютно “легально” вбивати і руйнувати. У наш час бачимо, як ці деструктивні аспекти реалізуються у феноменах міжнародного тероризму, локальних війн, втрат демократичних ідеалів тощо. Агресивні прагнення знищувати і безпосередньо завдавати шкоди іншим пригнічуються так само – фізично чи психічно, – як і сексуальні ваблення. Наслідком цього є повторне “зречення від потягів”, котре відбувається після придушення сексуаль-

ності, як “першого зречення від інстинкту” [10].

Виграшем від подвійного придушення (сексуальних та агресивних потягів) є розвиток культурного прогресу, а саме – у розумінні К. Маркса – “культурної надбудови”, наприклад, науки і мистецтва. Ці ідеї привернули увагу багатьох філософів і соціологів. Вони стали джерелом ідей фрейд-марксистів (“Ерос і цивілізація” Маркузе та ін.). До того ж ідеї Фрейда про культурне “Над-Я” зіграли виняткову роль у становленні американської культурної антропології (вчення про “базисний тип особистості”) тощо [17; 10].

Психоаналіз як терапевтична практика. Психоаналіз одночасно розширив межі медичної практики (уможливаючи лікування того, що раніше не вважалося хворобою) і вийшов за її змістовий формат – у сферу філософствування і самопізнання. Досвід лікування, створений Фрейдом, розташувавшись між світом життєво-практичним і світом культури, трансформує кожний з них засобами іншого [21, с. 89].

У практичному психоаналізі використовують добре апробовані методи – вільних асоціацій, інтерпретації опору, витлумачення сновидінь, вивчення помилкових дій, обмовок та метод емоційного переучування. Всі вони спрямовані на вивчення несвідомого, пізнання якого дає змогу домогтися глибшого розуміння пацієнтом своєї особистості. Ці нові знання про себе пізніше переносяться у повсякденне життя з допомогою методу емоційного переучування (психоаналітична терапія групового, сімейного та іншого центрування) [4].

Особливе значення Фрейд надавав ідеї ранньої сексуальної травми і сексуальної енергії. З метою виявлення психотравматичних ситуацій минулого він використовував *метод вільних асоціацій*, тобто вільні розповіді пацієнта, котрі не перебиваються терапевтом. Цей підхід ґрунтувався на геніальному припущенні, що перебіг цих розповідей, їх внутрішня динаміка і зміст завжди не випадкові, а закономірно зумовлені змістом несвідомої сфери, особливо у випадках спонтанного мовлення клієнта [12].

Фрейд виявив, що люди зазвичай не хочуть згадувати, або явно чинять опір витісненим конфліктним спогадам. *Чинити опір* означає не зачіпати неусвідомлений конфлікт чи перешкоджати будь-якій спробі з’ясувати істинні джерела особистісних проблем. Прикладами цього явища можуть бути запізнення пацієнта на сеанс, нездатність до вільних асоціацій, коли особа каже: “*Не знаю чому, але моя голова зараз немов пуста*”.

Дія механізму заміщення у процесі терапії одержала назву *трансфера*. Він з’являється тоді, коли пацієнт переносить на аналітика відчуття любові чи ненависті, які раніше проявляв до іншої значущої особи (здебільшого до батьків). Феномен трансфера діє на несвідомому рівні психічної активності. Терапевт, не пояснюючи нічого пацієнту, стимулює розвиток трансфера доти, поки у нього не сформується те, що Фрейд назвав *неврозом трансфера*. Сутнісно це – невроз у мініатюрі, який підвищує ймовірність появи у пацієнта *інсайту* – несподіваного усвідомлення своїх переживань, відчуттів і

реакцій на значущих людей, починаючи з ранніх років життя [6, с. 29].

Інший важливий метод розкриття таємниці несвідомого людини – *аналіз сновидінь*. Зигмунд Фрейд розглядав сні як шлях до несвідомого, оскільки вважав, що їх зміст розкриває витіснені бажання. Завдяки розробленим процедурам інтерпретації сновидінь, включаючи аналіз прихованої символіки, можна сприяти більш глибокому розумінню пацієнтом природи власних симптомів і мотиваційних конфліктів. Загалом інстинктивні потреби, які прориваються й обходять свідомість, проявляються у вигляді символів. Відтак усе, що здійснює людина у житті – твори живопису, літератури, – це *символізація витіснених несвідомих потягів*, котрі можна помітити в обмовках, сноваченнях, забуванні, описках тощо. *Процес символізації* – це маскуваність змісту несвідомого від цензури “Над-Я” задля забезпечення можливості його прояву в поведінці. Завдання психолога – углядіти за окремими такими проявами семантику символів та їх системну впорядкованість [22; 6, с. 28].

За Фрейдом, *“психічна реальність”* відображає, а часто й замінює зовнішню, об’єктивну реальність, але ніколи повністю не відповідає останній. У сучасній психології на базі цього положення сформувався уявлення про “упередженість свідомості” і “суб’єктивність сприйняття”, хоча останні істотно збіднюють вихідний смисл і зміст цього феномена. Наприклад, можна скільки завгодно переконувати пацієнта, що його страждання, його підозри чи його почуття провини не мають під собою ніякого підґрунтя, але це буде винятково наш погляд, тоді як пацієнт відчуватиме себе недовислуханим і розчарованим, адже у його психічній реальності все є саме так, як він відчуває і розуміє. Тому у психотерапії завжди працюють не з реальністю, а з психічною реальністю пацієнта, якою б спотвореною вона не була [12].

Саме поняття *істини* у психоаналізі набуває нового змісту. Адже те, у що щиро вірить і повідомляє про себе пацієнт (зокрема, про мотиви своїх учинків), може бути далеким від дійсності.

ВИСНОВКИ

Зигмунд Фрейд запропонував новий підхід до пізнання людини, яка постає значно складнішою, ніж це видавалося раніше. Також йому належить заслуга побудови *єдиної внутрішньо взаємопов’язаної картини психіки*. Підводячи підсумки з обраної тематики, коротко окреслимо її основні змістові блоки:

1. Фрейд постійно підкреслював, що психоаналіз відкрив сферу несвідомих душевних процесів, тоді як всі інші концепції ототожнюють психіку і свідомість. Однак 3. Фрейд не був першовідкривачем ідеї несвідомого. Поняття несвідомої психіки було введено Лейбніцем, філософську концепцію котрого Герbart перевів на мову “статички і динаміки уявлень”, що доступна емпіричному аналізу. Перехід від споглядальних конструкцій, що охоплювали поняття про несвідому психіку (зокрема, філософських систем Шопенгауера, Ф. Ніц-

ше), до використання їх в експериментальній практиці почався у середині XIX століття, коли вивчення функцій органів відчуття і вищих нервових центрів спонукало природничників звернутися до зазначеного поняття задля пояснення фактів, що несумісні з поглядом на психіку як сферу явищ свідомості. Гельмгольц висуває поняття про “несвідомі умовиводи” як механізм побудови сенсорного образу. Припущення про несвідому психіку було підґрунтям психофізики Фехнера. За Сеченовим, “несвідомі відчуття” слугують регуляторами рухової активності. Справжня новизна концепції Фрейда пов’язана із розробкою проблем неусвідомленої мотивації, вивченням неусвідомлюваних компонентів у структурі особистості і динамічних відносин між ними [16].

Психоаналіз не обмежувався побудовою нової психології і, вийшовши за предметний формат етіології нервових і психічних захворювань, став претендувати на пояснення *рушійних сил розвитку людського суспільства і взаємин між особистістю і культурою*. Останні трактувалися як антагоністичні, оскільки сексуальні потяги та агресивні інстинкти, утворюючи глибинні, біологічні за своєю суттю, основи особистості, несумісні з тими вимогами й етичними нормами, котрі нав’язує їй соціальне довкілля.

2. Велич Фрейда полягає у знайденій ним зваженій позиції між крайнощами сцієнтизму і жорсткої ідеології, підпорядкованої практичним завданням. Пізнання розумілося ним як шлях до зцілення і визволення людського Я. Тут психоаналітична терапія зближується з культурою, що розуміється як практика самодетермінації і “техніка піднесення до свідомого”. Як і будь-який інший культурний феномен, вона є засобом емансипації людини від усіх сил, котрі намагаються зумовити її ззовні. Водночас, обмежуючи Я, фрейдівська теорія скидає із п’єдесталу психологічного суб’єкта (“Я мислю”) і на його місце ставить *несвідоме*. Останнє постає певною „чужою свідомістю”, невідомою нам, хоча й такою, що говорить, діє і сперечається з явною свідомістю [11].

3. Підґрунтям розробленої Фрейдом *метапсихології* є уявлення про несвідомі процеси і структуру психічного апарату. Назву цієї сфери знань було введено Фрейдом за аналогією з метафізикою Аристотеля, котрий вважав, що існують явища, недоступні для органів відчуття, осягнути котрі можна лише теоретично. У зв’язку з цим Л.С. Виготський зазначав, що шлях розвитку психології пролягає від часткової (окремої) галузі знань у сферу *метафізики*. Адже той, хто знає певну істину про душу, знає дещо про все людське буття, знає дещо всезагальне [12; 11]. Відтак умовно можна розмежувати фрейдівську метапсихологію на вчення про структуру, генезис і динаміку людської душі, про сили і потяги, котрі спричиняють її, і про глибинно-психологічне підґрунтя соціокультурних явищ (релігію, творчість, масову психологію, походження людини).

4. 3. Фрейд розглядає з психоаналітичних позицій основні проблеми релігії, науки і, нарешті, світогляду. Останній розуміється як узагальнювальна інтелектуальна конструкція, виходячи із єдиноподібних принципів котрої вирішуються головні проблеми буття і пізнання. Вважаючи свої теоретичні побудови суто науковими,

Фрейд піддає гострій критиці релігійний світогляд, а також суб’єктивно-ідеалістичну філософію. Науковець правильно характеризує властиві науковому мисленню пошуки істини як прагнення досягти його гармонії з реальністю. Однак сам відступає від цього постулату в практиці власних досліджень, коли окремі факти (здобуті при аналізі поведінки невротиків) підносять до глобальних конструкцій, що охоплюють усі сторони індивідуальної поведінки та розмаїття феноменів культури [16].

Попри те загальні положення Фрейда і низка концепцій його учнів мають світоглядну спрямованість, котра проглядається у їх прагненні вирішити загальні проблеми, що стосуються свідомості людини, її ставлення до природи і соціального довкілля, а також у поясненні генезису і закономірностей розвитку культури. Зокрема, для психоаналізу характерні зближення з різними “культурами психічної діяльності” Сходу, так і з іншими духовно-практичними вченнями, котрі ставлять своїм завданням перетворення й оформлення духовного життя людини. Із східними практиками його споріднює орієнтація на внутрішню, суто психічну, діяльність самопізнання і самозміни, та принцип “позбавлення від страждань” (буддизм, індуїзм), закладений у ці світоглядні системи.

5. Спроби прочитання психоаналізу через феноменологію і навпаки розпочалися мало не з самого зародження цих теорій. З одного боку, феноменологи вбачали у вченні Фрейда змішування феноменологічного способу дослідження психічних явищ з природничо-науковою натуралізацією психічного і ставили завдання “очистити” психоаналіз від неї; з іншого – послідовники Гуссерля все більше зосереджували увагу на дослідженні “дореклексивних пластів свідомості”, функція і методи вивчення яких дуже нагадували фрейдівські підходи до несвідомого. Таким чином, зближення психоаналізу і феноменології проходило на двох рівнях – переосмислення аналітичної теорії з погляду феноменологічної методології й асимілювання терапевтичної практики психоаналізу [11].

6. У глибинній психології прийнято розглядати психіку у трьох аспектах: а) *динамічному* – як результат зіткнення різноспрямованих психічних сил (подається через взаємозв’язки свідомого з несвідомим), б) *енергетичному* – як розподіл та спрямування енергій “Лібідо” і “Танатос”, і в) *структурному* – із його лінійними взаємозалежностями [22]. Психоаналітична теорія Зигмунда Фрейда є прикладом психодинамічного підходу в психології. Вона зосереджує засоби теоретизування на взаємодії між потягами, мотивами, бажаннями, котрі конкурують і борються одні з другими за першість у регуляції щоденної поведінки особи. У психоаналізі вважається, що неусвідомлені психологічні конфлікти контролюють діяльність індивіда [6]. В уявленні про *психодинаміку* Фрейд привносить раніше обґрунтований Г. Гельмгольцем закон збереження енергії для “живих систем”. Зокрема, він постулює, що будь-які психічні змісти, які хоча б раз усвідомлено чи неусвідомлено (у тому числі й на довербальному рівні розвитку дитини) «увійшли» у психіку, нікуди не зникають і зберігаються протягом усього життя. Водночас вони можуть трансформуватися

в інші психічні змісти і визначати ті чи інші (адекватні або патологічні) поведінкові патерни. У рамках цієї концепції Фройд з'ясовує, що симптоми істерії, обмовки, випадки забувань і зміст снобачень є еквівалентами неусвідомлюваних бажань людини [12].

7. Особистість, згідно з теорією Зигмунда Фрейда, містить три структурних компоненти – “Ід”, “Его” і “Супер-Его”, які функціонують паралельно із виявленими рівнями організації психічного (несвідоме, підсвідоме, свідоме, надсвідоме). Із ресурсного погляду “Воно” – первинне джерело психічної енергії, з динамічного – перебуває у психічному конфлікті з “Я” та “Над-Я”, а з генетичного – останні виникають із “Воно”. Якщо “Воно” – несвідоме повністю, а “Я” – лише певною мірою (несвідомим, наприклад, є витіснення), то “Над-Я” знову набуває ознак несвідомості, зближуючись у цьому аспекті з “Воно”. “Я”, за Фрейдом, піддається тиранії з трьох сторін – потягів, реальності і норм-заборон (інстанції “Над-Я”). Психічні явища (переживання), які не узгоджуються з вимогами культури і підлягають витісненню, не зникають безслідно, а продовжують функціонувати у несвідомому, здійснюючи вплив на свідому психіку. Звідси очевидно, що саме процес витіснення є основним динамічним чинником активного психічного життя людини [6, с. 31; 11].

8. Довівши, що неможна звести до свідомості всі психічні акти, З. Фройд обґрунтовує дві основні властивості несвідомого психічного: 1) у ньому немає протиріч, 2) у ньому немає часу (процеси несвідомого протікають, не поділяючись на минуле, сьогоднішнє і майбутнє). Інакше кажучи, на відміну від свідомості – логічної, словесної, немовби несуперечливої “забудькуваної”, в несвідомому все фіксується, ніяк не розмежується на реальне і фантастичне, тобто все хаотично перемішано, причому безсловесно. Ці властивості обґрунтовані переважно аналізом сновидінь, де об'єднання персонажів і подій у фантастичні образи та сюжети абсолютно не пов'язане з логікою, що базується на принципі несуперечливості і часової причинно-наслідкової послідовності. Снобачення (особливо те, що повторюється) має особливий смисл і значущість для сновидця, і саме тому воно так скрупульозно запам'ятовується (інколи – на десятиліття) [12].

9. Захисні механізми “Его” (витіснення, проєкція, заміщення, раціоналізація, протидія, регресія, сублимація, заперечення та ін.), методи психотерапії (вільних асоціацій, аналізу сновидінь, емоційного переучування) дають змогу здолати внутрішні конфлікти, стреси, травмуючі переживання, а у підсумку забезпечують подальше комфортне життя [6].

10. Спочатку змістову основу психоаналітичної концепції складала теорія лібідо (психічна енергія, котра за походженням є сексуальною), а всі інші потяги розумілися як епіфеномени. Однак у розуміння сексуальності згодом з'явився конкурент, названий “потяги Я”. Під ними розумілися прагнення “Я” до самозбереження, котрі є еґотичними й агресивними за своєю природою. Прагнення до задоволення – це намагання зменшити психічне напруження, а отже, у своїй крайності, повернутися в абсолютний спокій неорганічного стану. В пізніх працях фундатора психоаналізу опозиція лібідо і потяги “Я” перетворилася на боротьбу Ероса і Танатоса, яка одвічно відбувається у глибинах “Воно”. Таке розуміння людської природи було відначально конфліктним. Воно не обіцяло ні можливостей остаточ-

ного вирішення індивідуальних конфліктів, ні вудужання людства. Це був і є відкритий і позбавлений рожевого оптимізму погляд на всі прояви людського духу [11].

І на завершення: “Назад до Фрейда!” – звучить для нас більш ніж актуально. Це і справді повернення без повторення. А тому – вперед до Фрейда! Можливо, на шляхах його вчення кожний з нас зможе зустріти і самого себе.

**Лікар Фройд, покидаю Вас, котрий зумів
(десь поза нами) на око, над річкою душі,
перекинути місток, що з'єднує пах і мозок.**

Й. Бродський

1. Ахутин А.В. “Фюсис” и “натура”. Понятие “Природа” в античности и в Новое время. – М.: Наука, 1988. – 154 с.
2. Генон Р. Традиции и бессознательное // Вопросы философии. – 1991. – № 4. – С. 11–18.
3. Годфруа Ж. Что такое психология: В 2-х т. – Изд. 2-е, стереотипное. – Т.1; пер. с франц. – М.: Мир, 1996. – 496 с., ил.
4. Григор'єв В.І. Філософія: Навчальний посібник. – К.: Центр навчальної літератури, 2004. – 248 с.
5. Грюнбаум А. Теория Фрейда и философия науки // Вопросы философии. – 1991. – № 4. – С. 22–31.
6. Гуменюк О.Є. Проблематика Я у психоаналітичній теорії Зигмунда Фрейда: Лекція. – Тернопіль: Економічна думка, 2003. – 34 с.
7. Дидро Д. Племянник Рамо / Сочинения: В 2-х т. – М.: Мысль, 1991. – Т.2. – 204 с.
- 7а. Зигмунд Фрейд // 100 человек, которые изменили ход истории: Спецвыпуск. – 2008. – Выпуск №13 (еженедельное издание). – 31 с.
8. Зинченко В.П., Мамардашвили М.К. Изучение высших психических функций и категория бессознательного // Вопросы философии. – 1991. – № 10. – С. 28–40.
9. Лазарев Ф.В., Трифонова М.К. Философия. Учебное пособие. – К.: СОНАТ, 1999. – 352 с.
- 9а. Калина Н.Ф. Основы психоанализа. – М.: Рефл-бук, К.: Ваклер, 2001. – 300 с.
10. Куттер П. Современный психоанализ. – СПб.: Б.С.К., 1997. – 131 с.
11. Психоанализ: Культурная практика и терапевтический смысл. Введение в теорию, практику и историю психоанализа: Пособие для учителей. – М.: ИНТЕРПРАКС, 1994. – 285 с.
12. Решетников М.М. Элементарный психоанализ: Восточно-Европейский Институт Психоанализа. – СПб.: Питер, 2003. – 354 с.
13. Руккевич А.М., Лейбин В.М. Фрейд, психоанализ и современная западная философия // Вопросы философии. – 1990. – № 6. – С. 58–66.
14. Соловьев В. Был ли Фрейд великим писателем? // Иностранная литература. – 1990. – № 6. – С. 32–37.
15. Ференци Ш. Психоанализ и воспитание // Russian Imago 2000. Исследования по психоанализу культуры. – СПб.: Алетейя, 2001. – С. 376.
16. Фрейд З. Введение в психоанализ: Лекции 1–15 / пер. с нем. Г.В. Барышниковой; под ред. Е.Е. Соколовой и Т.В. Родионовой. – СПб.: Издательский Дом «Азбука-классика», 2007. – 480 с.
17. Фрейд З. Недовольство культурой / Сочинения. – М.: Мысль, 1990. – 419 с.
18. Фрейд З. Психология бессознательного. – 2-е издание. – СПб.: Питер, 2008. – 400 с. – (Серия «Мастера психологии»).
19. Фурман А.В., Гуменюк О.Є. Психологія Я-концепції: навч. пос. – Львів: Новий світ 2000, 2006. – 360 с.
20. Цвейг С. Врачевание и психика. – М.: Политиздат, 1992. – 364 с.
21. Шертук Л., Стенгерс И. Гипноз – удар по нарциссизму // Вопросы философии. – 1991. – № 4. – С. 82–91.
22. Яценко Т.С. Теоретико-методологічний підхід до цілісного розуміння психіки у її структурних компонентах // Психологія і суспільство. – 2004. – №4. – С. 37–59.
23. Яценко Т.С. Теорія і практика групової психокорекції: Активне соціально-психологічне навчання: Навч. посіб. – К.: Вища шк., 2004. – 679 с.